

kérdez: Eörsi István és Vezér Erzsébet
1971. május 1-én

E: Végigmentünk nagyjából az életrajzon, de olyan sok hiány maradt. Mindenféle szisztéma nélkül be szeretnénk hozni egy pár dolgot utólag. Elsősorban az 56-os, multkori beszélgetésből. Teljesen kimaradt az a kérdés az én hibámból, hogy egyáltalán miért vállalta Lukács elvtárs akkor, hogy valamiféle pozícióhoz jusson? nem pozícióhoz, politikai szerephez.

L: A dolog úgy áll: én 56-ot egy nagy spontán mozgalomnak fogtam föl. Ennek a ~~spontán~~ mozgalomnak kellett egy bizonyos ideológiát adni, és én vállalkoztam arra, hogy egyes előadásokban én megpróbálok ennek a dolognak egy ideológiát adni, például azt, hogy mennyire megváltozott a viszony a többi néphöz, hogy itt most egy együttműködés, egy koegzisztencia tényleg lehetséges, és melyek ennek a koegzisztenciának a feltételei. Ugy, hogy egy ilyenfajta ideológiai törekvés volt, ezen túlmenően azt hiszem, hogy semmi.

E: Ez az ideológiai programadás, nem is programadás: hozzájárulás ehhez a spontán mozgalomhoz, a Petőfi-körön belül zajlott le, még az események előtt.

L: Nem, ez nemcsak a Petőfi-körön belül, mert én például tartottam a Pártfőiskolán egy előadást, amely szintén ebbe a komplexumba tartozik.

E: Hogy fogadták ezt az előadást?

L: Udvariassen.

E: Utána a pártvezetés...

L: Aztán utána minden rossz volt, amit én csináltam. Az nem volt probléma, akkor szabadjára engedték ezeket a pasasokat,

ezeket ~~Rudas~~ Rudas-tanítványokat és azoknak szabad volt azt írni rólam, ami nekik jólesett.

E: Utána alatt nem is annyira az 56 november 4-e utáni időt értem, hanem az előadást magát udvariassen fogadták, arra emlékszem, ott is voltam. Hanem utána utána közvetlenül, két-három héttel, az október előtti, még a Rákosi-féle pártvezetés részéről nem volt...

L: Nem volt itten semmi, mert azok úgy be voltak ijedve, hogy azok nem mertek semmit se csinálni.

E: Magát ami az októbert illeti, elmondta multkor Lukács elvtárs, hogy bekerült a párt hattagu vezetőségébe. De nem beszélt az állami funkciójáról, nevezetesen arról, hogy miniszter lett.

L: A miniszterség az úgy jött létre, hogy Erdeit megtették nem tudom én micsodának, Erdei Ferencet. És most Erdei Ferenc ajánlott engem kultuszminiszternek.

E: Volt valamiféle elképzelés, program?

L: Nem, nem, semmi, be se tettem a lábamat a minisztériumba.

E: Ugy emlékszem, hogy egy nyilatkozatot azért tett ebben az ügyben, a Szabadság című lapnak, amelyben programként azt jelölte meg, hogy a Minisztériumot föl óhajtja oszlatni. Valami ilyesmit.

L: Nem, ez nem valószínű.

E: Nem a közoktatásügyi részét, hanem a népművelési részét.

Valami olyasmi, hogy egy csomó funkciója ennek a minisztériumnak, az, hogy az irodalmat ott irányítják, meg a filmet, ennek nincs értelme, valami ilyesmit.

L: Ez nagyon könnyen lehetséges. Ilyesmit aztán nyilatkozhattam.

E: Értem. De maga a tényleges munkára nem vonatkozik.

L: Napokról volt szó. Valami történt október 2-án és 3-án az

ember már nem volt miniszter. Nem aktivitásról van szó.

E: Ezt a miniszteri posztot, hogy betöltötte, ezt is rossz néven vették?

L: Természetesen.

E: Konkrét vádakat is felhoztak, vagy csak a szokott általános szöveget?

L: Erre már nem tudok visszaemlékezni. Énrólam annyi rosszat irtak életemben, hogy én már erre, hogy mi volt az egyes rossz, amit irtak, nem tudok már visszaemlékezni.

E: Elolvasta általában, ami rosszat irtak Lukács elvtársról?

L: Részben.

E: És ami jót irtak?

L: Azt még kevésbé. Jót nagyon ritkán irtak rólam. Ne felejtse el, én Magyarországon egy híres ember voltam, de botrányairól híres ember és nem egy ember, akit bárki és bármiféle módon dicsőített volna.

E: Ez a helyzete pályakezdésétől kezdődött meg, nagyjából.

L: Ez a pályakezdet egy teljesen más korszakban játszódott le.

V: Akadémiai díjat is kapott akkor.

L: Akadémiai díjat?

V: Lukács Krisztina /?/ díjat.

L: Az sokkal régebben volt. Azt a pálya kezdetén én egy normális polgári író voltam, a Nyugatnak a munkatársa és a Nyugaton belül elfoglaltam egy radikális pozíciót. De ennek politikai következményei nem voltak.

E: Bizonyos mértékben akkor is jellemezte az a különállás.

L: Természetesen.

E: Az, hogy több rosszat mondtak, mint jót Magyarországon, nem külföldön, az már akkor is érvényes volt. Gondolok itt a Babits bírálatára és így tovább.

L: Babits engem ki nem állhatott, éppen úgy, ahogy Osvát ki nem állhatott engem. Ezek a magyar, irodalmilag radikális és politikailag konzervatív emberek, ezek engem utáltak szivből és ezt az utálatukat nem is titkolták el, mert semmi okok nem volt eltitkolni, utóvégre mi voltam akkor én? Bosszút állni nem tudtam volna rajtuk, mi érdekes volt abban, hogy én hogy foglalkoztam állást a rólam írt kritikákban?

V: Olvastam egy újságcikket, olyan 910 körül, ahol nagyon meg-
róják Lukács elvtársat, mert Alexander Bernáttal vitatkozni
mert Shakespeare-ügyben.

L: Ez is megint könnyen lehet, mert Alexander Bernát abban az időben egy tekintélyes ember volt. Énnekem Alexanderről a legrosszabb véleményem volt, amit el lehet ~~xébe~~ képzelni, egypárk beszélgetés következtében, és én nem titkoltam ezt a véleményemet. Erről a dologról nem tudok, de például Benedek Marcel említi meg az önéletrajzában, hogy én biztosra vettem, hogy a Lukács Krisztina díjat nem fogom megkapni, éppen Alexander miatt és a Benedek Marcel triumfálva írja, hogy ime, hát Alexander mégis több és jobb volt, mint amilyennek őt Lukács képzelte.

V: Titkos volt, jeliges volt a pályázat. Valószínűleg nem tudta, kiről van szó, de hát az iránya nyilván olyan volt...

L: Ez vonatkozhatik természetesen erre a jeligés időre, de azután egy időben, miután a díjat kiosztották, akkor természetesen közismert volt, hogy én vagyok ennek a könyvnek a szerzője és megindultak a bírálatok. Hogy most őszintén szólva, ha én két hónappal ezelőtti bírálatokra nem emlékszem, hát nem fogok ezekre a dolgokra se visszaemlékezni. Egészen kétségtelen volt egy ilyen bírálat. Nem is annyira a tartalom, mint a forma, az érthetetlenség és ilyen dolgok miatt.

V: Ez még egy egész korai dolog, ez az Alexander Bernáttal való vita és az valami Shakespeare-előadáson volt.

L: "z lehetséges, ez 910 körül lehetett.

V: Igen. A merészségét szólja meg az egyik lap, hogy egy fiatal ember hogy mer olyan tekintéllyel, mint Alexander Bernát, vitatkozni.

L: Ez nagyon könnyen lehetséges. Én ebben a dologban fiatal koromban sem...

V: Nem volt tekintélytisztelő.

L: Nem voltam tekintélytisztelő. Tekintélytásztelő rendkívüli méretben, amennyiben például Adyról volt szó.

V: Igazi tekintélyről.

L: De az, hogy én egy budapesti egyetemi tanárt tiszteljek, ez teljesen távol állott az én pszichológiámtól.

E: Az, hogy a magyar történelem kontinuitását jól jelzi, hogy a budapesti egyetemi tanárok azóta sem adtak sok okot tiszteletre, általában a magyar tanszéken, ha végiggondoljuk, kik voltak ott, az Alszeghiytől a Waldapfel Józsefig. Persze Alexander a filozófiai tanszéken volt.

L: Igen, de az mindegy, mert ő Shakespearé-ről is előadott és így tovább, ő itt egy al-rund egyetemi tanár volt. Én őszintén szólva nem tiszteltem őt.

E: A multkori beszélgetés során Lukács elvtárs életének egy korszakáról volt szó, nagyon keveset. Ez a moszkvai korszak volt. Lukács elvtárs elmondta a Marx-Engels intézet volt akkor, az ottani munkáját, és beszélt Literaturnüj Kritikről.

L: A Literaturnüj Kritik az egy csoportnak volt a lapja, amely a Rap ellen - nem tudom, tudják-e a Rapot, hogy micsoda, - amely a Rap ellen volt lázadásban. Ennek a csoportnak volt két alcsoportja. Az egyik alcsoport, amelyhez az Uszievics, Livsic

és én és mások tartoztak, amelyek egy modern realista irodalmat óhajtottak a párt-sémák által beszennyezett irodalom helyébe tenni és volt egy, amely ezt az alkalmat felhasználta. Nem szabad elfelejteni, hogy ez a Trockij-féle harcoknak az ideje, amelyben egy trockista volt a Rapnak a vezetője. Bekövetkezett az a dolog, hogy ez a kritikai frakció ~~é~~ kettévált és az egyik része vissza akarta állítani a régi rendet a trockista nélkül, a másik pedig egy reformot akart csinálni. Itt nekem az a szerencsém volt, hogy Uszievics az én barátnőm Moszkvában, nem tudom, névről ismeri-e.

E: Névről, csak névről.

L: Uszievicsnek a jóbarátja volt a Ljugyin. Ennek a révén mi mint egy CK frakció szerepeltünk annak ellenére, hogy Fagyajev és mások, akik ezt a másik frakciót csinálták, annak ellenére, hogy ezek szakadatlanul támadtak minket. Nekünk volt egy ilyen sajátos helyzetünk ebben az egész nagy rumliban, ahol énnekem szokásos szerencsémrel egy egész csomó dolog volt, ami akadályul szolgált ahhoz, hogy engem lefogjanak. Először ez, ~~máx~~ ~~xxxxxxxxxx~~ tudniillik, hogy mi a Ljugyin protektorátusa alatt álltunk, másodszer az, hogy én...

E: A német pártba való...

L: A német párthoz való viszony nem játszott itt szerepet. Szerepet játszott az, hogy a magyar pártban nem játszottam semmi szerepet, ennél fogva a magyar pártban nem akadt olyan ember, aki privátim még csak emlékezett volna is rám. Ugy kell venni a dolgot, hogy ez 36-37 körül játszódtak le ezek a nagy lefogások és a Blum-tézisek ideje 30 volt. Azáltal, hogy valaki teljesen távol maradt a magyar párttól, ezáltal feledésbe merült. Nem szabad ezeket a személyi dolgokat olyan fixeknek venni,

mint amilyeneknek ma a nagy jegyzőkönyvek és nem tudom micsodák idején vannak. Ezzel most hozzájárul - most egy nagyon cinikus motívumot mondok - hozzájárul, hogy énnekem nagyon rossz lakásom volt, és ez is kevésbé gyakorolt vonzóerőt az NKVD emberekre. Én simán megusztam ezt az egész periodust. Akkor történt a le-
bukás, mert én le voltam fogva, két hónappal, közvetlenül a há-
boru kitörése után, akkor engem lefogtak és Becher és más írók segítségével a Dimitrov pártfogolt engem és ezzel, minthogy
abban az időben a Rudas is le volt fogva, ennél fogva a Mátyás barátunk csatlakozott ehhez...

E: Dimitrov-féle közbenjáráshoz.

L: Ezzel kikerültünk körülbelül két hónap után.

E: Persze, ő már szabadlábon volt a Mátyás.

L: Természetes.

V: Akkor ő már mint a jövő vezető...

L: Mint a jövő vezető szerepelt, és most ő természetesen, Rudassal igen jó viszonyban volt, természetesen, hogy ha Dimitrov följánlotta neki, hogy itten csinálunk egy akciót Lukács és Rudas mellett, hogy akkor ő nem mondta azt, hogy Rudas mellett és Lukács ellen, ez nagyon ellene mondott volna a Rákosi fizionomiájának.

E: A többiek is meguszták, Ljovszkij és Uszjevics is meguszták mindvégig?

L: Uszjevics meguszták mindvégig. Uszjevics rendkívül régi tagja a pártnak, ő a Lenin-féle különvonaton utazott Moszkvába vissza mint fiatal lány, ő neki egy nagyon nagy párt-multja volt.

E: Az másoknak is volt.

L: De ő nem volt, ő irodalmon kívül nem foglalt semmiféle kérdésben állást, nem volt se trockista, se buharinista, ennél fogva

nem került bele.

V: Az ő munkássága érdemleges? Megjelent valamije?

L: Érdemleges.

V: Nem fordítottunk semmit.

L: Nem.

E: Ha már itt tartunk; Ljvsicről összefoglalóan mi a véleménye?

L: Ljvsicről az az én véleményem, hogy a legnagyobb talentumok közé tartozik, akik abban az időben éltek, különösen a tiszta irodalmi vonalon. Ő ezt a realizmus problémát nagyon tisztán látta. Azonban nem terjesztette ki azután a kultúra többi részeire, például, ne felejtse el, hogy a 30-as években én irtam a Hegel-könyvemet, amely természetesen az egész vonal ellen van írva, mert hiszen Zsdanovnak az volt az álláspontja, hogy Hegel a francia forradalmat ellenző romantikus kritikusok közül való. Én - nem is beszélek arról, hogy Az ész trófiáosztása, mely szintén akkor kezdtem bele, ez is az ellen a dogma ellen megy, hogy az ujkori filozófiának az egyedüli ellentéte ~~az~~ a materializmus és az idealizmus ellentéte, és itt én fölléptem az irracionalizmus és - akár idealizmus, akár materializmus ellentétének a kérdésével, úgy, hogy én tulmentem a Ljvsicnek a vonalán tárgyilag már akkor is, ő szegény, én nem veszem neki rossznéven, ottmaradt Oroszországban. Mit csinálhatott ő Oroszországban? támogatta azt a vonalat, hogy a modern irodalom nem jó.

E: Egészen konzervatív.

L: Egészen konzervatív felfogásuvá vált és ezzel, én nem mondom, hogy a köztünk lévő barátság megszűnt volna, de természetesen elméletileg én nagyon messze tul vagyok azokon a dolgokon, amelyekeken a Ljvsic még ma sincs tul.

V: Ennek ellenére volt valami baj vele, mert 45 után itt nemigen lehetett a nevét kiejteni.

L: Igen, csak hogy azért ez egy zsidó-kérdés volt. Ő tulajdonképpen abban a tekintetben, hogy a materialista filozófiát össze lehet egyeztetni egy realista művészet-elmélettel, ebben a tekintetben mindig egy ortodox ember volt.

E: Pontosabban; csak a materialista filozófiát lehet összeegyeztetni, abban volt ortodox.

L: Igen.

V: Később nem is találkoztak, 45 után?

L: Találkoztunk, ő egyszer itt volt Pesten és akkor találkoztunk. Láthattam, hogy - ezt most ne vegye magnóra, hogy - mennyire az én fölfogásom az övétől.

/??/

E: Emlékszik Lukács elvtárs Sinkó Ervinnek a könyvére, A regény regényére.

L: Igen.

E: Amelyet a Szovjetunióbeli évekről írt. Ehhez társul - a kérdés előtt mondanám még el, - hogy Malrauxnak most olvastam ~~ak~~ egy nyilatkozatát, amelyben Malraux elmesélte, hogy sétált a 30-as évek elején Buharinnal, és Buharin elmondta neki, mindenféle szemrehányás és vád nélkül, Sztálin elleni szemrehányás nélkül, hogy a Sztálin politikájából következik az, hogy ezt a fajta személyi diktatorikus hatalmát kiélve végsőkéig fog elmenni, például - mondta Buharin -, engem ki fog végeztetni. És azt mondja Malraux, hogy semmiféle vád ebben nem volt, ez egy egyszerű ténymegállapítás volt. Csakugyan lehetett-e akkor érezni vagy tudni, hogy az események ebben az irányban fognak haladni?

L: Az, hogy egy régi kommunista, akinek sok-sok évi tapasztalata volt az ilyen frakció-harcokban, aki jól ismerte Sztálint, úgy

gondolom, abból az időből, amikor még ő egészen kicsi volt, hogy ebből az időből nagyon könnyen elképzelhető, hogy a Buharin ezt...

E: Előre látta. Sinkó nem volt valami nagyon bölcs mozgalmi ember, de a Sinkónak a regényéből, persze utólagos regény, de egykorú naplójegyzetek~~ekre~~re támaszkodó regény, az derül ki, hogy 34-35 azt hiszem, mikor elkezdődik a regény, a közhangulat Moszkvában, ezekben az író-és mozgalmi rétegeiben egyértelműen azt jelezte, hogy ez a folyamat feltartóztathatatlanul halad tovább és ez borzalmas. Nem tudom, mennyi a Sinkó szubjektív...

L: Biztosan van Sinkónak szubjektív dolga is, de ezt a dolgot természetesen, nem volt senki, aki Moszkvában élt és akinek ép esze, ép öt érzéke volt, aki ezt ne vette volna tudomásul. Ki-ki ezt a maga szempontjából tárgyalta, például Sinkónál szerepel az, hogy a Fogarasi hogy lenyilatkozik énrólam, holott természetesen a Fogarasi között és énköztem nagyon sok közös momentum volt, ellenben volt ez a motívum és most ő, mivel én neki akkor nem voltam szimpatikus, természetesen ebbe az irányba interpretálta.

E: Kinek nem volt szimpatikus, Fogarasinak?

L: Fogarasinak nem voltam én szimpatikus.

E: Igen, emlékszem rá.

V: Lukács elvtársról nem ír a Sinkó a regényében, ugye?

E: De.

V: Találkoztak Moszkvában?

E: Nem. Azt írja, hogy nem tudtak találkozni.

L: ~~Én~~ Sinkó Moszkvába jött, mint valaki, akit Romain Roland ajánlott Kun Bélához és a Kominternhez. És mivel én Kun Bélával és a Kominternnel egy igen feszült és rossz viszonyban voltam,

én a Sinkóval nem akartam találkozni. Sinkó engem fölhevített és kérdezte, hogy mikor találkozhatunk, és én azt mondtam, hogy nem találkozhatunk.

E: Nyilvánvalóan attól tartott, hogy...

L: Attól tartottam, hogy a Kunnal összejátszva ketten ki fognak valamit agyalni ellenem.

E: Teljesen jogos gyanu volt, okkal volt Sinkó esetében.

L: Sinkó esetében véletlenül nem volt jogos a gyanu, de én tulajdonképpen ma se bánom, hogy ezt a gyanut kifejezésre juttattam, mert az időnek megfelelően és mint ahogy a Sinkó és a Forgarasi beszélgetéséből látszik a magyar emigráció hangulatának is megfelelően, egy ilyen probléma volt csakugyan.

V: Lukács elvtárs a háború alatt hol volt?

L: Részben egy évig Taskentban és aztán Moszkvában.

E: Taskentban mit csináltam?

L: Taskentban mit csináltam?

E: Előadott?

L: A moszkvai írók ki voltak vezényelve ide Taskentba és most Taskentban éltünk úgy, ahogy élni tudtunk, mindenféle dolgokban részt vettünk, részt is nem vettünk. Nekem Taskentban igen jó dolgom volt, mert az Alexej Tolsztoj járt az Írószövetség nevében Taskentban, és az Alexej Tolsztoj ismert engem, mint külföldön ismert orosz író, ennél fogva engem az elitbe foglalt bele.

V: Volt gyakran beszélgetésük?

L: Nem, egyáltalában nem. Egyszer talán találkoztunk egy pár percre, de annak nem volt...

E: Ahogy hallgatom Lukács elvtárs emlékezéseit, fölvetődik, "nekem nagy szerencsém volt", nem tudok mit tenni, az Ivan Gyeniszevics jut eszembe, akinek folyton szintén nagyon nagy szerencséje volt, a

Szolzszenyicin novella hőségnek egyik oldalon a másik után.

L: Én keresztülmentem végre a világ egyik legnagyobb lefogatási kampányán. És a kampány végén, amikor már a kampánynak az igazi mozzanatai nem szerepeltek, akkor voltam lefogva két hónapra. Azt nem lehet másnak, mint szerencsének felfogni.

V: Taskentban voltak még magyarok?

L: Hogyne, rengeteg.

E: Mindenütt rengeteg magyar van, az egész világon.

V: Ugy értve, hogy magyar emigráció.

L: Természetesen.

E: Azt szeretném még megkérdezni, hogy ezt a fajta sztalinizációs hullámot egyszer mondta Lukács elvtárs, részben önmaguk számára azzal indokolták meg, hogy ez ellen nem léptek fel, részben azzal indokolták meg, hogy a német veszély idején minden erőt egyesíteni kell és végeredményben mindenki, aki föllép a központi vezetés ellen, gyöngíti a Szovjetuniót, így végső soron - ha jól emlékszem, azt mondta, - végső soron még a pereket abban az időben, noha a tényanyagokat nem ~~hitték~~ ^{hitték} el, de magukat a pereket ideológiailag, pontosabban, taktikailag, nem helytelenítették.

L: Taktikailag nem lehet mondani, hogy nem helytelenítettük, taktikailag mi neutrálisak voltunk. Én azt mondtam a francia forradalom tapasztalatai alapján, hogy ha a Danton-pört jogi szempontból megnézi az ember, akkor számos inkorrekttséget fog benne fölfedezni. ^{Ha} Sztálin Trockij ellen a Robespierre-nek a Danton elleni fegyverzetét használja föl, akkor ezt nem lehet a mai körülmények között - az akkori körülmények között, - amikor arról van szó, hogy Amerika milyen oldalról fog beavatkozni a dologba, nem lehet ebben a tekintetben tekintetbe venni.

E: Mai szemmel is helyesnek találja ezt a párhuzamot, a Robespierre-Danton - Sztálin-Buharin párhuzamot?

L: Nem tartom helyesnek, de érthetőnek tartom egy akkori Oroszországban élő magyar emigráns szempontjából.

E: Ha ma ideológiaiilag meg kéne ezt a párhuzamot kritizálnia, miből indulna ki?

L: Abból indulnék ki, hogy Robespierre csak mondotta Dantonról, hogy ő egy áruló és egy, a republikát föladó ember, Danton természetesen nem volt az soha. Ez nem állott ilyen kétségtelenül a pörökben szereplőkkel szemben.

E: Ezt maguknak kellett mondani, ez a szörnyű különbség, Buharinak magának kellett ezt mondani. Ez csak morális különbség.

L: Ez csak morális különbség, de Buharinról nem beszélek, mert én Buharint egy rendkívül tisztességes embernek tartom, csak egy rossz marxistának, ami nem egy ok a kivégzésre. Az egész Zinovjev, satöbbi dolgokban ők rendkívül sokat tettek abban az irányban, hogy ez a Sztálin-féle dolog uralomra jusson. Ők itt a maguk cselekvésének az áldozatai.

E: Hogyan helyezkedik el ebben, nem pontosan Trockij személyesen, de az ott lévő és kivégzett torckisták?

L: Azokat én, én trockistákat nem ismertem, nagyon kevésbé.

Trockijt magát a III. kongresszusról és a III. kongresszuson énnekem Trockij egyáltalában nem volt szimpatikus. Utoljára olvastam egyszer a Gorkij utolsó levélváltásának a kiadásában, hogy Lenin azt mondja egyszer Trockijról, hogy a Trockij nagy érdemeket szerzett magának a polgárháboruban és így tovább, és satöbbi, satöbbi, ellenben ő hozzánk tartozik, de nem a miénk, van benne valami rossz vonás Lazarból.

E: Nagyon érdekes.

L: Ezt a Lazalhoz való kapcsolatot én abszolúte osztom.

E: De ugyanakkor azt hiszem, szemben ezzel a Kamenyev-Zinovjev társasággal, nemcsak pont Trockijról, hanem a többiről, nem is tudom, hogy hívják azt a közvetlen munkatársát, Joffe /?/ azt hiszem, aki öngyilkos lett, egy dolgot nem lehet, azt hiszem, elvitatni: ezek forradalmárok voltak. Szemben Kamenyevvel vagy Zinovjevvel, aki nem volt forradalmár.

L: Kamenyev és Zinovjev a forradalom folyamán átalakultak már bürokratákká. Trockij közvetlen követőinél ez a processzus még nem játszódott le. Én nem tettem nagy különbséget, mert mondom, Trockijt és a trockistákat én nagyon nem szerettem, emiatt a Lazal-motivum miatt.

E: És Trockij írásait?

L: Trockij egy rendkívül szellemes és okos író volt. Mint politikust, mint politikai teoretikust, én semmire sem becsülöm.

E: Mint történészt? Az orosz forradalomról írott történeti munkáját, az első orosz forradalomról?

L: Ezt nem tudom megítélni. De mindenesetre van az, és ennek a háttérét én nem is tagadom, hogy az egész trockizmus és ebbe Zinovjevet és Kamenyevet és így tovább, és Buharint beleértve, ezt nem lehetett abban az időben másképp fölfogni, mint hogy a ~~NXP~~ egy módot arra, hogy az amerikai közvélemény és az angol közvélemény a Szovjetunió ellen forduljanak a Hitler-ellenes harcokban. Ezt a dolgot én teljes mértékben magamévá tettem, ezt a politikát, és jellemző - ez megjegyzem, egy érdekes história, - hogy Ernst Bloch ugyyszólván ugyanezekkel a szavakkal tagadta meg Amerikában, hogy szolidarizálja magát Trockijékkal.

E: Lukács elvtárs megítélése szerint tehát a ~~Tar~~ Trockijék fellépése többet értett az amerikai közvéleményben a Szovjetuniónak, mint a

perek? Ennekem az az érzésem, hogy a perek többet ártottak.

L: Ezt nem lehet így mérlegre tenni. Az, hogy a perek ártottak, az egyáltalában nem kérdés. Az, hogy a perek pusztá léte ártott, ez se kérdés. Ugy gondolom, itt egy nagy komplexum van, amelyben az egész sztálini vezetés kérdése volt szóvátéve, az, hogy a sztálini vezetés nem-e hoz egy rosszabb diktaturát, mint amelyet a trockijék hoztak volna. Erre természetes, hogy mi azt feleltük, hogy nem.

E: Értem. De itt a kérdés nem pontosan, nem végig az volt, hogy Sztálin-féle vagy Trockij-féle diktatura, mert amilyen ténylegesen rossz gyakorlati politikus és rossz ideológus volt a Trockij a 20-as évek közepéig, annyira a későbbiek során, lehet hogy kényszerből, lehet, hogy bizonyosfajta taktikázásból, de úgy emlékszem rá, hogy egész sor dolgot a saját hibáiból is belátott.

L: Azt, hogy Trockij egy rendkívül becsületes ember volt, egy tehetséges politikus, egy kiváló szónok és így tovább, ezt én mind nem vonom kétségbe. Én csak azt mondom, hogy mindezzel együtt ő nem válhatott Sztálinnak egy olyan riválisává, akit a nyugat és kelet egyaránt elismert riválisnak.

E: Nem válhatott, mégpedig azért nem, mert annyira baloldali volt, hogy egyszerűen a koegzisztenciának az alapjait, amelyek a Szovjetunió felépítéséhez szükségesek voltak, nem tudta volna megkezdeni, mert nem tudott volna diplomáciai kapcsolatot teremteni a permanens forradalom elmélete alapján nem tudta volna. Ezek szerint a pereket egyrészt olyan alapon fogadták el, hogy a német háború előtt egy egységes Szovjetunióra van szükség, másrészt pedig a világtörténelmi szempontból...

L: Nem lehet a Trockijt összeegyeztetni a Sztálin, azzal a Sztálin-féle vonallal, amely az egyedüli volt, ezt megint ne

felejtse el, amely egy de facto ellentállást tudott gyakorolni a Hitler ellen. Mert Hitlerrel szemben a Sztálin-féle paktum volt a kezdete az igazi ellenállásnak.

E: Ez biztos. ~~Ex~~ De az a kérdés, hogy a perek nélkül nem tudott volna jobban ellenállni? Például katona-per nélkül jobban ellent tudott volna állni.

L: Mint résztvevő, soha nem vetettem föl. Ez a plusz vagy minusz ez nem számított, mert itten tényleg arról volt szó, hogy Európa Hitleré lesz-e vagy nem.

E: Lukács elvtárs hogy ítélte meg a háboru idején, az első időszakban, a német előrenyomulás időszakában elképzelhetőnek tartotta a német győzelmet?

L: Nem. Nem. Őszintén szólva nem. Én egész idő alatt bíztam abban, hogy Oroszország, amely már egyszer egy Hitlernél nagyobb embert, mint Napoleont, megsemmisített, hogy ez meg fogja semmisíteni Hitlert is.

E: Oroszországban való bizalom volt elsősorban?

L: Oroszországban való bizalom.

E: És hogy a szövetségesek végülis ide csatlakoznak...

L: Az, hogy a szövetségesek ide vagy oda csatlakoznak, ez tényleg egy fontos kérdés volt, mert hogyha Anglia és Amerika tényleg Hitlerhez állt volna, akkor nem tudom, hogy hogy végződött volna a háboru. Ez így, ezzel az angol-francia-amerikai támadásokkal együtt a mérleg a Hitler ellen fordult.

E: Az emigráció többi tagjai általában véve bíztak az orosz győzelemben, vagy pedig volt egy ilyen defetizmus.

L: Volt egy defetizmus, volt egy erős defetizmus.

E: Magyar körökben, vagy általában?

L: Magyar körökben.

E: Említette, hogy még Becher is.

L: A Becher is, természetesen, Becher egy nagyon gyáva és impresszionista ember volt.

E: Mikor visszatértek Moszkvába, akkor ugyancsak a Marx-Engels intézetben dolgozott, a háboru alatt?

L: Nem, én akkor a Filozófiai intézetben dolgoztam és akkor létrejöttek ezek a konstellációk, amelyek azután az én álláspontomat végleg meghatározták, az, hogy az orosz filozófia egy egyértelmű és egységes fronton volt Hitlerrel szemben, csak a trockisták voltak ellene és ennél fogva én a trockisták ellen voltam.

E: A trockisták mi ellen voltak pontosan?

L: A trockisták ellenezték ezt a Hitler-ellenes egységfrontot.

E: Maga Trockij is ellenezte?

L: Nem tudom.

E: Mert úgy emlékszem, hogy Trockij a Sztálin-paktum idején, persze, lehet, hogy politikai okokból, rettentően élesen támadta Sztálint, előre megjósolta, hogy még Hitlerrel is szövetségre fog.

L: A Hitlerrel való megegyezés, ez az előfeltétele volt annak, hogy Hitler támadja meg Angliát és Franciaországot, ezzel hozzon létre egy európai háborút és ebben az európai háboruban azután Amerikát beleértve, többé-kevésbé megbízható szövetségesei lesznek a Szovjetuniónak ezek az államok.

E: A háborúnak az első korszakában ez a lengyel, a Balti-államok, Finnország ügye nem váltott ki ellenérzést a Szovjetunióban?

L: Ezek a dolgok mind ellenérzéseket váltottak ki. Az, hogy Sztálinnak olyan hívei lettek volna, aki azt mondja reggel, azzal kel föl, hogy én Sztálin mellett vagyok, és azzal fekszik le este, hogy én Sztálin mellett maradok, ilyen ember talán, legalább az általam ismert emigrációban nem volt kettő sem. Az egy más kérdés, hogy az ember azután, egy bizonyos gondolkodás után rájött arra,

hogy az a sztálini politika ez létrehoz egy ilyen európai szövetséget Hitler ellen, ez egy másodosztályú és intellektuális kérdés volt, és nem pedig az emigrációnak a spontán érzése.

V: A magyar vezető garnitúra körülbelül mikor alakult ki, ez a Rákosi-Gerő-Farkas hármass?

L: Ez már kialakulhatott úgy a 20-as évek végén.

E: Rákosi börtönben volt, az alatt?

L: Rákosi 20 tájban jött vissza Moszkvába.

E: 40!

L: Akkor én tévedek erősen. Én az utolsó háborús évekre gondolok. Akkor már a Rákosi alatt világos volt ez az egész antisztalinista...

E: Az életrajz után szerettem volna, nem tudom, lesz-e rá idő, egy-két dolgot az Esztétikával kapcsolatban is fölvetni. De az Erzszi mondja, hogy megkiméeljük.

V: Most legutóbb olvastam, az Ignótus Pál kiadott németül egy kis ~~horr~~ brosurát a két háború közötti antifasiszta intellektüelekről, és abban azt olvastam, hogy Pátzay Pál azért volt börtönben, mert magát segítette a kimenekülésben.

L: Ebből egy bötü nem igaz, én a Pátzay Pált nem is igen ismerem, és az én kimenekülésemet, egy sokkal prózaibb dolog, egy

/??/ stábjához tartozó ember vitte keresztül, akit az itthoniak megvesztegettek.

V: És ~~é~~ itt pedig a Máthé Erzszi segítette.

L: A Zalai özvegye, igen.

V: A Pátzaynak semmi köze?

L: A Pátzaynak semmiféle köze ehhez az egész dologhoz.

E: Miért lenne pont ez igaz? Amit az Ignótus Pál ír, az általában nem igaz. Miért pont ez legyen igaz?

L: Ignotus Pállal én különben csak a 30-as évek végén ismerkedtem meg egyáltalában, mint íróval és kezdettől fogva egy elutasító álláspontom volt, mert ő az egész földosztás-kérdést egy kapitalista problémának fogta föl, hogy a kapitalisták ne veszítsenek ebben az üzletben, és ezzel természetesen valaki, ~~akk~~ mint én, aki a diktatura hibájaként legfőként a földosztás hiányát láttuk be, és a földosztásnak az ingyenességének a hiányát, ez természetesen nem lehetett a mi álláspontunk. Én a népiesek felé... nem szólva arról - ez megint egy személyes szimpátia, - hogy énnekem minden népies szimpatikusabb volt, mint egy Ignotus Pál lapjának a munkatársai.

V: Azok között azért akadtak következetesebben demokrata...

L: Akadtak, igen, de azért a lapnak a fő iránya ez volt, hogy a földosztást ^Ynem szabad megengedni.

E: Ez melyik lap volt, a Szép Szó?

L: A Szép Szó.

E: Ott volt a Bálint György...

L: Egyenként nem akarom elővenni, Bálint Györgyöt én nagyon tisztелеm és nagyon nagyrabecsülöm, de nem a Szép Szóban írott cikkeiért.

V: Kárpáth Zoltán volt ott.

L: Kárpáth Zoltán az egy félkapitalista volt.

E: Mondja, ha ellenvéleménye van.

V: Azt nem hiszem, hogy ő mereven a földosztás ellen lett volna. Hiszen ő falukutató szociológiai munkában is részt vett.

L: Ő azért ebben a végső következtetésben, hogy nem szabad Magyarországnak a politikai strukturáját kockára tenni...

V: Ebben reformista volt.

L: Ebben ő reformista volt.

V: Még egy legenda van. Nagyot ugrunk. Romániában állítólag egy román smasszer-szerűség arra volt kirendelve, hogy magát ideológiai-lag meggyőzze.

L: Lehetséges, és ez, egy ilyen smasszert én tényleg ismertem is, azonban meglehetősen ártatlan dolog.

V: De azt mondják, hogy az idegszanatóriumba került, miután hetekig vitatkoztak.

L: Ezt én most már nem tudom megmondani. Amikor én elmentem Romániából, akkor még nem volt idegszanatóriumban. Hogy később került-e oda, azt most nem tudnám megmondani.

V: Sok hitele nem volt?

L: Sok hitele nem volt.

E: Értelmes ember volt?

L: Amit párt-vonalon értelmes embernek mondanak, az volt ő. Ez minden és ez nem sok.

E: Ezt azért kérdelem, mert amikor énnekem volt szerencsém smasszerokkal érintkezni, akkor is voltak ugynevezett nevelőtisztek. Ezek alsótagozatu tanítókból lett smasszerok voltak. Voltak ilyen komikus jelenetek, amikor a Kosály Domokost, akivel egy zárkában voltam, egy smasszer hívatta, és elkezdett neki magyarázni. Hogy most magát én meggyőzőm erről vagy arról. Először megmondta, miről fogja meggyőzni, aztán elkezdett magyarázni. Ezek rettenetesen mulatságos dolgok voltak. A Kosály Domokos a kisujjával többet tudott.

L: Csak persze a Kosály Domokos szintén nem egy forradalmár.

E: Nem egy forradalmár, de volt benne erős hajlam, és épp azokban az időkben, - sajnos nem tudom, hogy most mit csinál, - erős hajlam a marxizmusra. Igen erősen antiracionalistává...

V: Egy erős kritikai szellem éppen a dzsentri-Magyarországgal szemben.

E: Olyan erős, ami példátlan a mai történészek között, és ő pedig XIII. századi volt a Kosáry, vissza tudja vezetni magát, ~~éppis~~ őt gyűlölik most a történészek, mert egy egész sereg do-
logban ő a Molnár Erik-féle vonalat képviselte azzal a külön-
séggel, hogy azt mondta, Molnár Erik egy dilettáns történész
volt. Jó alapkoncepció, amit mindenütt kompromittált, mert nem
értette a magyar történelmet eléggé, de ő maga, Kosáry, alapjában
ezen a vonalon állt, és egyszer nekem azt mondta a börtönben,
hogy én marxista vagyok, de légy szives, ne áruld el senkinek.
Mert akkor nem engednek írni. Így azt mondják, milyen jó, hogy a
Kosáry közeledik hozzánk. Ha marxista vagyok, akkor azt mondják,
hogy milyen szörnyű, hogy a Kosáry elhajlik tőlünk. Ugy, hogy
ne mondjam meg senkinek, ezt mondta.

L: Ez egy helyes belátása volt Kosárynak.

E: Elméleti kérdés az Esztetikával kapcsolatban, ahol nekem két-
ségeim vagy fönntartásaim voltak. Elsősorban a kettős vissza-
tükröződés problémájával kapcsolatban. Én ezt egy zseniális
kategoriónak tartom, de az az érzésem, hogy Lukács elvtárs az
Esztetikában túl szűkre fogta ennek a hatáskörét, amikor csak
néhány művészeti ágban ismerte el ezt, mint létező valamit,
mondjuk, a zenére, építészetre, kertművészetre, filmre, én azt
hiszem, hogy a kettős visszatükrözés az a művészetek alapvető
ténye, minden művészeti ágban. Mondok egy példát. Lukács elv-
társ a zenére mondja, hogy először átmegy, hogy előtte van egy
visszatükrözés a valóság érzelmi szférába tükröződik, és akkor
ez a másik visszatükrözésben a hangok egynemű közegében transzpo-
nálódik. Ez teljesen így van, ezt az Esztetika egyik legszebb
fejtegetésének tartom. Csak hogy van ez az irodalom eseté-
ben? szerintem visszatükrözzük a valóságot szavakkal. Ez a

szavaknak a visszatükrözése, elsőfoku visszatükrözése. Amíg a nyelvből irodalmi nyelv lesz éppen azon a módon, ahogy Lukács elvtárs az egy vesszős jelzőrendszerben kifejtette, tehát ahogy a képzet szintjén rögzíti a fogalmakat, szerintem ott létrejön egy második visszatükröződés.

L: Erről lehet beszélni. Ez egy nyílt kérdése az Esztetikának. Én azon véleményen vagyok, hogy nem kettős visszatükrözés, hanem az a szavak visszatükröző erejében már benne foglaltatik ez, amit maga második visszatükrözésnek nevez, de én ezt egy nyílt kérdésnek tartom.

E: Nekem az az érzésem, hogy ott kéne különbséget tenni, hogy valamikor az első és második visszatükrözés között egy szembe-
szökő óriási különbség van. Például más közegben játszódik az első és más közegben a második. Például építészet, ez a tiszta matematikai visszatükrözés, anyagi, teljesen nyilvánvaló dolog és a távolság óriási. De vannak olyan művészetek, ahol a távolság a kettő között kisebb. És én itt tennék különbséget a művészeti ágak között. Még egyféleképpen próbálom ezt a véleményemet alátámasztani. Hogyha van egy zenész, zenét szerez, én nem hiszem, hogy az úgy megy végbe, hogy érez, - időben, hogy érez és aztán transzponál hangokba. Én azt hiszem, hogy az érzés már rögtön hangokban jelentkezik.

L: Ez, hogy ez a dolog fönnáll, ez nem kétséges. Ez a hangok, mint inmaterialis közeg a zenének, ez kétségkívül egy komplex probléma és nem kétséges, hogy a két dolog együtt jelentkezik. Ez az én véleményem szerint egyáltalában nem kétséges és nem mond ellent a kettős visszatükrözés elméletének.

E: Nem mond ellent, csak én azt hiszem, hogy az irodalomban is együtt jelentkezik, az író sem úgy ír, hogy megfogalmazom, mint költő,

megfogalmazom prózában, hogy ezt akarom mondani, és akkor átteszem versbe, hanem egyszerre versbe jelentkezik, tehát a képzet szintjén, ahogy Lukács elvtárs mondja, a fogalom.

L: Ugyanaz a médium van, és ugyanannak a médiumnak a különböző és az összeeső tulajdonságai. Ez, hogy a képzőművészetben vagy a zenében dupla médium van, ez egy minőségi különbséget jelent, mert jelent egy transzpozíciót.

E: Itt vagyok én... itt vitatkoznék én Lukács elvtárral, azt hiszem, hogy a rendes, köznap nyelv és az irodalmi nyelv nem ugyanaz a közeg.

L: Igen^{is} meg nem is. A dolog a nyelvvel azért úgy van, hogy nincs az a szó, amit megfelelő környezetben költői jelentőségre ne tehetne szert. Azt viszont, hogy itt ugyanez álljon az összes hangokra - áll hangkombinációkra, de meghatározott hangkombinációkra, úgy, hogy itt különbség van a kettő között.

E: A különbséget nem tagadom és teljes mértékben egyetértek azzal, hogy a kettős visszatükrözésnek minőségileg más a jellege az építészetben és más az irodalomban. De amikor Lukács elvtárs azt mondja, hogy igen is, meg nem is, hogy ugyanaz a közeg az irodalmi nyelv és a nyelv között, akkor ebben a "nem is"-ben benne van legalábbis annak a részleges elismerése, hogy itt létrejön mégis egy transzpozíció.

L: A transzpozíció létrejön, mert hiszen a költészetben soha a ~~valóság~~ dolgok nem abban a formában jelennek meg, amelyben a mindennapi beszédben megjelennek. Rögtön beáll egy transzpozíció, egy homogén médium a maga összes törvényeivel és ez természetesen vonatkozik az egész irodalomra.

E: Lehetséges, hogy már csak a szavakkal nem értek egyet, lehetséges, hogy ezt a fajta transzpozíciót, amelynek során a homogén médium létrejön, szemben a hétköznapi beszéddel, ahol nincs ilyen

homogén médium, lehetséges, hogy ezt nem szabad kettős visszatükrözésnek nevezni. Én azonban azért tartom ezt fontos kérdésnek, mert az esztetika egyik legfontosabb kategóriája, új kategóriájának, az Unbestimmte Gegenstandeinek a szerepével van ez összefüggésben. Én ezt az Unbestimmte Gegenstandeiket az Esztetika olyan nagy telitalálátának érzem, hogy azt hiszem, hogy évtizedeken át fog tartani, míg kibontják ennek a jelentőségét.

L: Ez egész biztos, de ez természetesen megvan a magaskálája a beszédben való kettős, dupla megjelenési formának, de azért itt egy minőségi különbség van mondjuk a zene és az irodalom között. Én most irtam, foglalkoztam most Bartókkal és Bartókról irtam, nem tudom, hogy olvasta-e.

E: Igen.

L: Én Bartóknál felsoroltam mindenféle dolgot, amellyel ő az Ady-vonalhoz tartozik, de most itt van az a kérdés, kimeríti ez a zenét, vagy nem? Ez a zenét nem meríti ki, mert a zenében meg kell történnie ugyanannak a transzformációnak a közönséges ^{itt}zenei nyelvhez, mint a költői nyelvhez, azért, hogy Bartók ne csak szándékaiban, hanem de facto is a nagy komponista legyen.

E: Ez vitathatatlan.

L: Itt van egy különbség a kettő között.

E: Tehát ha azt mondanám, hogy van ilyen különbség az Ady publicisztikája és az Ady költészete között, a publicisztikáját is nagyon nagyra tartom, mint publicista, a teljesítményét ugyanakkorának tartom, mint a költészetét, de most ebből a publicisztikai teljesítményből költészet legyen, egy minőségi transzpozíció jött létre, mondjuk az Erzsi, ő ért köztünk a leginkább, szövegileg ~~he~~ biztosan, tudna találni olyan szövegrészeket a cikkekben,

amelyeket Ady átemelt költészetbe. Nem szó szerint. Rengeteg ilyen van. Itt egy transzpozíció ment végbe, az szerintem vitathatatlan.

L: Az, hogy ebben az Adynál van egy átmeneti forma és rendkívül sűrű és gondos átmenetek a publicisztika és a költészet között, az nem kétséges, de ez inkább maga ellen, mint maga mellett beszél.

E: Én azt hiszem, hogy mellettem, mert azt szeretném mondani, hogy az, amit a publicisztikában ír, az bizonyos hatást, erős hatást gyakorol az emberre, mint gondolkodóra, mint politikával foglalkozóra, mint közéletbelire. Az, ami ebből átmegy a költészetbe, az az ember egészét rázza meg és döbbenti meg, tökéletesen másfajta hatást kelt. Egy minőségileg másfajta hatást és katarzist válthat ki, mint a cikkek.

L: Ez igaz, de ebben van egy bizonyos átmeneteknek egy formája, amelyekben a mennyiség a minőségbe, a tiszta költői forma, ezer és ezer átmeneten megy át. Ady éppen az az eset, akinél az átmenetek száma a legnagyobb ebben, talán az összes általam ismert költők közül és itt ezáltal létrejön egy ilyen látszat.

E: Igen, ez igaz. Csakhogy... ezt én nem is vonom kétségbe, de azt hiszem, hogy ez a fajta átmenet, amelyről Lukács elvtárs beszél, ez a sokfajta átmenet, ez éppen azt bizonyítja, hogy ennek a fajta transzpozíciónak a publicisztika nyelvéből a költészet nyelvébe, ennek rengetegfajta lehetősége van, hogy a transzpozíció egy bizonyos mértékben nevezhető második vizsgatükrözésnek, mert a fölismert igazságot, amelyet prózában meg publicisztikában megírt, most a költészet szintjébe emeli át.

L: Ez lehet, de én, ha arról volna szó, hogy most megmutassam Adyban magában, hogy hol van itt publicisztika és hol van köl-

tészet, egy nagyon nagy zavarba jönnék.

E: A kettő egymásban.

L: Az Ady-féle publicisztika nem egy Ignotus vagy Babits-féle publicisztika. Ezért itten a publicisztika szót nagyon nehéz áthelyezni, mert éppen éles a differencia aközött, hogy Adynál mi publicisztikus és mi költői. Én most nevetséges dolgot mondok; mondjuk, hogy ezt a költői címet, hogy Petőfi nem alkuszik, ez éppen úgy lehetne egy versnek a címe.

E: Ez biztos.

L: Adynál van rengeteg ilyen hely, amely kétharmad részben vagy egyharmadrészben, és így tovább ebben a dologban van. Itten egy olyan írónál, mint Ady, nagyon nehéz a publicisztika és a publicisztika közötti határvonalat meghuzni.

E: Ez vitathatatlan, de megvan.

V: A glosszák például annyiszor prózaversnek hatnak.

E: Az biztos, hogy átmennek egymásba. De elvileg nézve, ha az egészet nézzük, azért csak van különbség az Ady publicisztikája és költészete között.

L: Természetesen van, de a spannung a kettő között kisebb, mint bármely más költőnél.

E: Kivéve talán Heinét.

L: Nem akarok most részletekbe menni. Heinénél egy másfajta, egészen más stilusu átmenetekről van szó, de kétségtelen, hogy itt nem lehet azt mondani, hogy létezik egy költő, és létezik egy publicista. Mert mondjuk ha veszem Lessinget, a Minna von Barnhelm az egy publicisztikából kinövő szépirodalmi munka, és ilyen átmenet a német irodalomban és a más irodalmakban is rengeteg van. Még egyes mondatokban és szavakban is ki lehetne ezt a különbséget hozni. Ugy, hogy én nem látok, egy különbséget látok, ne értsen félre, hanem nem látok egy elvi jelentőségre

stilizálható különbséget.

E: Annyiból estem a saját csapdámba, hogy a publicisztika is már Ady esetében egy transzponált nyelv. Szemben az Ady hétköznapi nyelvével, ahogy a Három Hollóban beszélt, vagy otthon...

L: Ez egészen kétségtelen, de ez mutatja azt, és én nem is az Ady Három Hollóban való beszélgetéseiről beszélek, hanem az Ady publicisztikájáról. Az Ady publicisztikája néha kilométeres távolságokban van a költészettől, néha pedig egészen közel, annyira, hogy nem is lehet a határokat meghuzni.

E: Ez biztos. Akkor egész máshonnan indulok meg a kettős visszatükrözés felé. Ha jól emlékszem rá, Lukács elvtárs a festészetet sem tartja kettős visszatükrözésű formának. Énszerintem az, ahogy egy festő a világról kialakított víziójában és felfogása konkrétan színekbe és arányokba öltözik, az épp úgy az érvényes gondolatvilág elsődleges visszatükrözésén keresztül történik, mint a zenésznél. Nem érzem a minőségi különbséget. Ugy ~~xáx~~ vélem, hogy a festő is először gondolatilag, érzelmileg kiváltott valamit ad vissza színben és formában.

L: Én nem hiszem, hogy ez így volna és ~~ix~~ különben is, én nem tartom egy fontos kérdésnek, hogy egy, egy és fél, két és fél és így tovább számú visszatükrözésről volna szó, én ezt a kettős visszatükrözést egy határesetnek tekintem, és ebben a határesetben van az, ami a dolgot a konkrét esetekben megvalósítja.

E: Az az érzésem, hogy erről még nagyon sokáig és sok vita lesz a későbbiek során is.

L: Én meg vagyok róla győződve, mert ez tényleg egy nagyon fontos kérdés.

E: Nagyon fontos kérdés, mert ha nekem volna esetleg igazam, ami persze valószínűtlen, de mégis, ha nekem volna igazam, akkor ki-

derülhetne az, hogy a művészi visszatükrözés a tudományostól és a vallásitól egyebek közt abban is különbözik, hogy ez egy kettős visszatükrözés. Ez persze önmagában véve még nem volna egy nagyon nagy bölcsesség, de ebből rengeteg minden következhetne attól.

L: Én a vallásos visszatükrözésnél nem vagyok meggyőződve, hogy nincs egy kettős visszatükrözés. A tudományban természetesen az, hogy egy definíció - egy definíció, és nem egy költészet, ez természetesen fönnáll még akkor is, hogyha a definíció olyan precíz és olyan szigorú, hogy szinte epigrammába megy át. Ezt szintén adva van ezen a területen és én ezeket a dolgokat nagyon fontosaknak tartom.

E: Még egy vitakérdést gyűjtöttem magam számára, amiről már írni is szerettem volna, amiről már írni is szerettem volna, csak valahogy nem volt rá mód, kicsit kapcsolatban van ezzel a kérdéssel: Lukács elvtárs film- felfogása. Mégpedig most ismét a meghatározatlan tárgyasság szerepére gondolok. Ezt egyébként csakugy az Esztetika középponti kategóriájának tartom, egyik középponti. Ugy emlékszem rá, Lukács elvtárs azt állítja, hogy a filmben ennek a meghatározatlan tárgyiasságnak a szerepe kisebb, mint mondjuk a képzőművészetben és éppen ezért, emiatt a film kevésbé alkalmas intellektuális igazságok közlésére vagy megelevenítésére, mint mondjuk a képzőművészet. Ennekem az az érzésem, hogy ez nincs bizonyítva az Esztetikában.

L: Ezzel nincs bizonyítva. De vegyünk egy olyan embert, mint a mi Kovácsunk. Aki a legkitűnőbb és a legokosabb emberek közé tartozik, akivel... és nincs meg az a film-képessége, hogy transzponálni tudná a dolgot. És itt látom- mert ezt kivételnek, nem szabad kivételeket tulozni, - ebben a...

E: A Staféta?

L: Nem a Staféta. Egy egész régi film. A Nehéz emberekben megvan ez a, a Hideg napokban megvan ez a transzpozíció. A többi dolgokban nincs. Ez, hogy nincs, ezt én ennek a kettős hiányának tulajdonítom.

E: Egyetérttek teljesen a Kovács értékelésében, és biztos vagyok benne, hogy a Hideg napok az egyetlen filmje, ahol sikerült ez a transzpozíció. De vannak más nagy művészek, akár olyanok, mint az Eizenstein, tehát a régi művészek közül, ~~ak~~ és a Chaplin, akár a mostani művészek közül Antonioni vagy egy-két Bergman-film is, és főként a lengyel Wajdának és a cseh új hullámnak, vannak néhány film, ahol énszerintem a tárgyi világ, és az embereknek a mozgása a tárgyi világban épp annyira teljes mértékben a meghatározott tárgyiasságnak a jegyében zajlik le, épp olyan tágas ez a meghatározatlan tárgyiasság, gondolok itt egy híres példára, az Eizenstein-féle lépcső, csizmák, gyerekkocsi. Ott a gyerekkocsinak van olyan szimbolikája, mint a Rembrandt-képeken a tárgyaknak.

L: Én nem vonom kétségbe, és minden művészetben én nem egy fokot, hanem egy skálát képzelek. Az a kérdés, hogy a skálában ez a dolog hogy áll. Nem egy vagy-vagyról van szó, hanem egy átmeneti formáról, amelyben éppen az egyikben így van, a másikban úgy van és az átmenetek nagyon különbözőek.

E: Igen, ez biztos. Én tudom, hogy Lukács elvtárs nem csinált egy hierarchiát a művészetek közötti érték szempontjából, olvastam én is az Esztetikát, tudom,...

L: Az sincs benne, hogy okvetlenül még csak egy művészetben is, még csak egy műalkotásban is okvetlenül kell, hogy legyen, hogy ez a kettős visszatükrözés egyformán és egyforma intenzitással nyilvánuljon meg. Ez meg nyilvánulhat az egyik helyen nagyobb mértékben, a másik helyen kisebb mértékben és a művészetek között

az a különbség, hogy hol dominál az egyik és hol dominál a másik.
E: Ez biztos hogy így van. Ebben a kérdésben Lukács elvtárs azon az állásponton volt, hogy a filmnél eleve, elvéből, vizs-
szatükrözési módjából kifolyólag kevesebb lehet a meghatározat-
lan tárgyiasság szerepe, mint a képzőművészetben vagy akár az
irodalomban.

L: Én elsősorban egy ilyen Kovácsra gondolok.

E: Abban teljesen igaza van.

L: ~~xxxxxxx~~ Itt a meghatározott tárgyiasság egy domináló elemmé
válík.

E: A meghatározott, a Kovácsnál. Ez teljesen így van. Csak azt
hiszem, hogy elvileg a filmnél megvan, meg lehet a meghatározatlan
tárgyiasságnak egy olyan domináló szerepe, mint a képzőművészetben.
Csináltak olyan filmeket, igazán nagy művészi filmeket...

L: Ezt én nem vonom kétségbe, hogy határesetek lehetségesek.
A határesetet én az esztetika egyik alapvető kategóriájának
tartom és ezért nem tiltakozom.

E: Azt hiszem, hogy még az Esztetika írásá közben, talán azért,
mert ez nemcsak az esztetikában új, hanem a művészetekben és a
film új. Ennek a lehetősége, talán mert a legújabb filmeket még
nem is ismerte annyira, mint a régi filmeket, ezek a lehetősé-
gek még nincsenek kifejtve az Esztetikának ebben a fejezetében.

L: Ez kétségkívül így van, ahogy maga mondja, de én itt átmenet-
ek sorozatát látom és nem egy éles szétválasztásukat.

E: Értem.

MTA FIL. IR.
Lukács Arch.